

KA'AROVAPY

APOIO:

ISBN: 978-85-8147-162-4

KA'AROVAPY

Gestão 2015-2019
Universidade Federal da Grande Dourados
Reitora: Liane Maria Calarge
Vice-Reitor: Marcio Eduardo de Barros

Equipe EdUFGD
Coordenação editorial: Rodrigo Garófallo Garcia
Divisão de administração e finanças: Givaldo Ramos da Silva Filho
Divisão de editoração: Brainer de Castro Lacerda,
Cynara Almeida Amaral, Maurício Lavarda do Nascimento,
Raquel Correia de Oliveira e Wanessa Gonçalves Silva
e-mail: editora@ufgd.edu.br

A presente obra foi aprovada de acordo com a
Resolução *Ad Referendum* do Conselho Editorial n. 05, de 22/10/2018.

Conselho editorial:
Rodrigo Garófallo Garcia
Marcio Eduardo de Barros
Fabiano Coelho
Clandio Favarini Ruviano
Gicelma da Fonseca Chacarosqui Torchi
Rogério Silva Pereira
Eliane Souza de Carvalho

Editora filiada à

Associação Brasileira
das Editoras Universitárias

O conteúdo, a revisão textual e a normalização bibliográfica
deste livro são de responsabilidade de seus autores.
Revisão: Lidio Cavanha Ramires, Anari Felipe Nantes, Veronice Lovato Rossato e Teodora de Souza
Ilustração da capa: Heliodoro de Almeida e Josemar Benites
Projeto gráfico, capa e diagramação: Inove Impressões
Impressão e acabamento: Gráfica e Editora Tiposul

Dados Internacionais de Catalogação na Publicação (CIP).

C733k Comitê Editorial Cone Sul Ação Saberes Indígenas na Escola
Ka'arovsky / Comitê Editorial Cone Sul Ação Saberes Indígenas na
Escola. – Dourados, MS : Ed. Universidade Federal da Grande
Dourados, 2019.
83 p. : il. color. – (Coleção Saberes Indígenas na Escola).

Edição em língua guarani.
Disponível em pdf no catálogo da editora:
<https://www.ufgd.edu.br/setor/editora/catalogo>
ISBN 978-85-8147-162-4 (versão impressa)

1. Literatura infantojuvenil indígena (Brasil). 2. Índios Guarani
Kaiwá – Literatura infantojuvenil. 3. Literatura infantojuvenil
brasileira – Escritores indígenas. 4. Índios da América do Sul – Mitos e
lendas. I. Título.

CDD 23. ed.- 808.899282
028.5

Ficha catalográfica elaborada pela Biblioteca Central – UFGD em conformidade com
a Res. n. 184 do Conselho Federal de Biblioteconomia (CFB)
Maria Isabel Soares Feitosa – CRB1-1571
©Todos os direitos reservados. Permitida a publicação desde que citada a fonte.

JECHUKAPY ÑEYPYRŨ

Ore Mbo'ehára Guarani ha Kaiova¹ Tekoha Te'yikue pegua
roipyhy ko tembiapo ikatu haġuáicha ñane arandu rombohysýi
kuatiañe'ëre. Upéicha mbo'erógape jaiporu haġua, umi mbo'epy kuéra
ndive arandu ñande ypy omboypy va'ekue. Ore rekoha Te'yikue
oguereko 3594 hectares tuichakue ha pehẽngue oĩ 1200 rasami rupi,
mbo'epy kunumi ha chamirĩnguéra katu oĩ 1600 rupi, osarambi irundy
mbo'erógape: Mbo'eróga Ñandejára Polo, Loide Bonfim Andrade, Saverá
ha Mbokaja. Avei Te'yikue jerére oĩ Tekoha Pindo Roky, Itagua ha Te'ýi
Jusu pegua mbo'epy nguéra ko'ã mbo'eróga rupi.

Ko kuatiañe'ë KA'AROVAPY rupive rombohysýi rogueru arandu
ka'aguy, ysyry ha mymba nguéra oĩva'e rehe ñande rekohápe, ikatu
haġuáicha ñañehesamondo ha ñamomba'e tee ñane arandu. Ñande
Guarani ha Kaiova arandúpe ka'aguy, ysyry ha mymba nguéra oguereko
ijára. Upéagui ko'ápe rombohysýi rogueru ka'aguy hũ, ka'atĩ, ñu, ysyry
ha mymba rehegua arandu. Ikatu haġuáicha jajehesamondo
mba'éichapa araka'e ka'aguy oĩ ñande rekohápe.

Ñande re'ýi kuéra ojeporeka araka'e ka'aguy ha ysyry etére.
Upégui oipyhy opamba'e yvyra, ysyry ha yvíra ojapo haġua hogarã. Avei
oipyhy yva ka'aguy, pohã ñana ha omarika mymba ka'aguýre,
opaichaguave ojuka hembí'urã. Umi ysyry porã ohasáva ka'aguy pa'ũrupi
ojopói va'erã opaichagua pira.

Ko'áva ñemombe'u ore mbo'ehára kuéra rogueru ikatu
haġuáicha jajehesamondo ka'aguy, ysyry ha mymba nguéra oĩva'e rehe
ñande rekohápe. Upéa rupive ikatu haġuáicha jaipyhy jeporeka
tembiaporãre ha jepy'apyrã ka'arovapy oĩvare ñande rekohápe.
Ko'ápe ndoroguerupái arandu ha umi ñemombe'upy ka'aguy,
ysyry ha mymba nguéra rehegua. Upéicha ikatu umi nahesakãporãivare
pejeporeka ñane ramói, ñande sy ha oikuaavéva ndive.

Upéicha ko tembiapo rombohoky, ñande ypy omboypy
haguéicha, romoġuahẽ haġua ñande kuéra Guarani ha Kaiova arandu
kuatiañe'ë hai rupive.

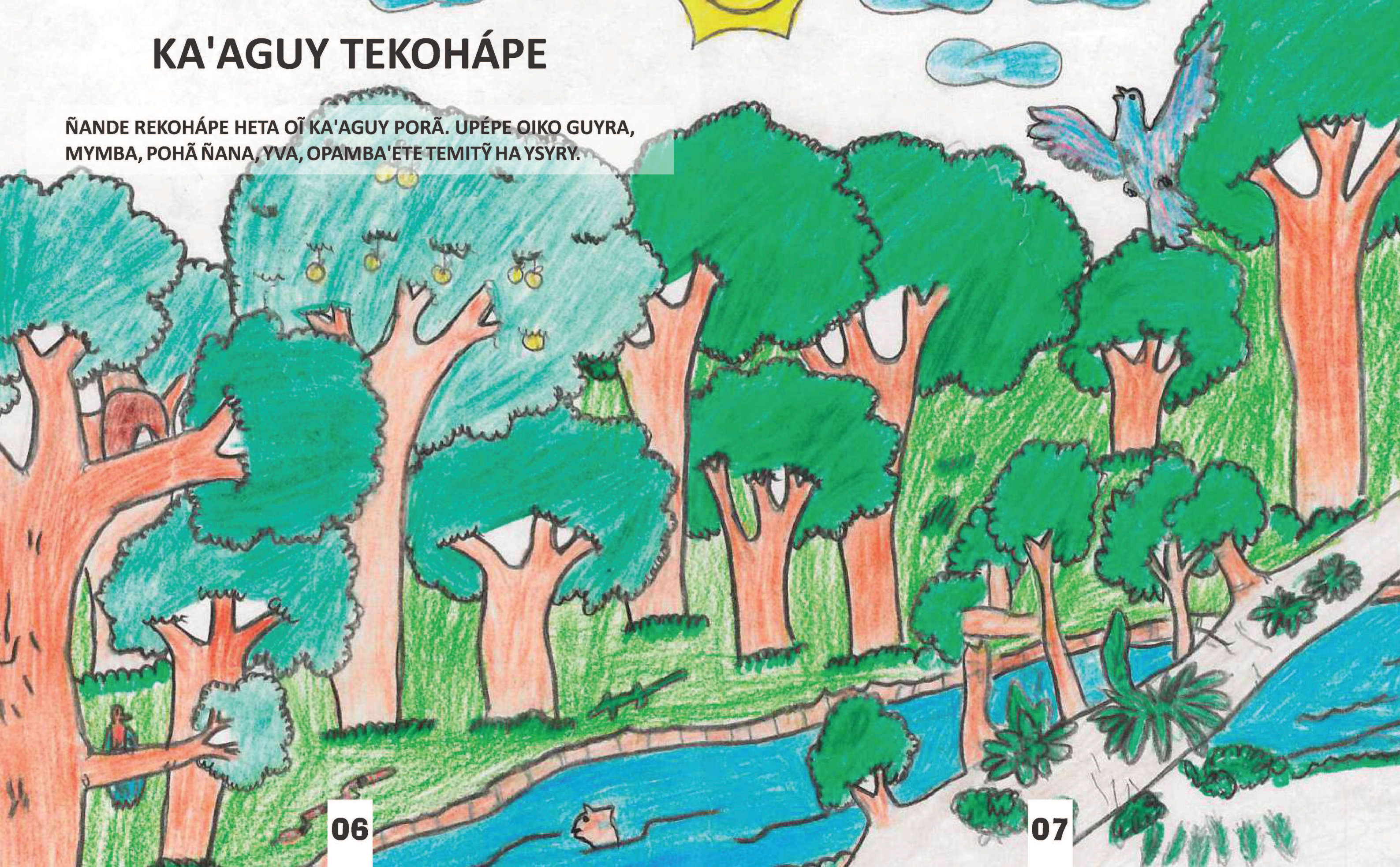
1 Mbaíry kuéra (ABA – Associação Brasileira de Antropologia) ohai "Kaiowá"; ñande kuéra ñe'ẽ haípe ndoikóipe ñe'ẽ hai.
Ñande jahai "Kaiova".

TECHAUKAHA

KA'AGUY TEKOHÁPE.....	06
KA'AGUY GUASU.....	09
KA'AGUY MYMBA KUÉRA RETÃ.....	14
MYMBA KUÉRA OJOJOHUPA.....	18
GUA'A RETÃ.....	20
KA'I OIPO'O YVA.....	23
TATU KUÉRA REKUATY.....	26
GUA'A HA PARAKÁU.....	28
CHIPOKA'Y.....	34
JAGUARETE HA JAGUA.....	40
JAGUARETE HA GUASU.....	44
AGUARA HA YPE MOROTÍ.....	51
KAPIYVA HA GUASU YVU REMBE'ÝPE.....	54
TAPITI HA GUYRA.....	60
GUASU OPOROMBOTAVY KUAÁVA.....	63
MBARAKAJA OKARU.....	68
TAPITI OÑEMBYASÝVA.....	72
MYMBA KUÉRA KAPI'ITYRE.....	76
YSYRY KA'AGUY RUPÍ.....	80
ÑE'ĒNDY.....	82
A OBRA KA'AROVAPY.....	83

KA'AGUY TEKOHÁPE

ÑANDE REKOHÁPE HETA OĨ KA'AGUY PORÃ. UPÉPE OIKO GUYRA, MYMBA, POHÃ ÑANA, YVA, OPAMBA'ETE TEMITỸ HA YSYRY.

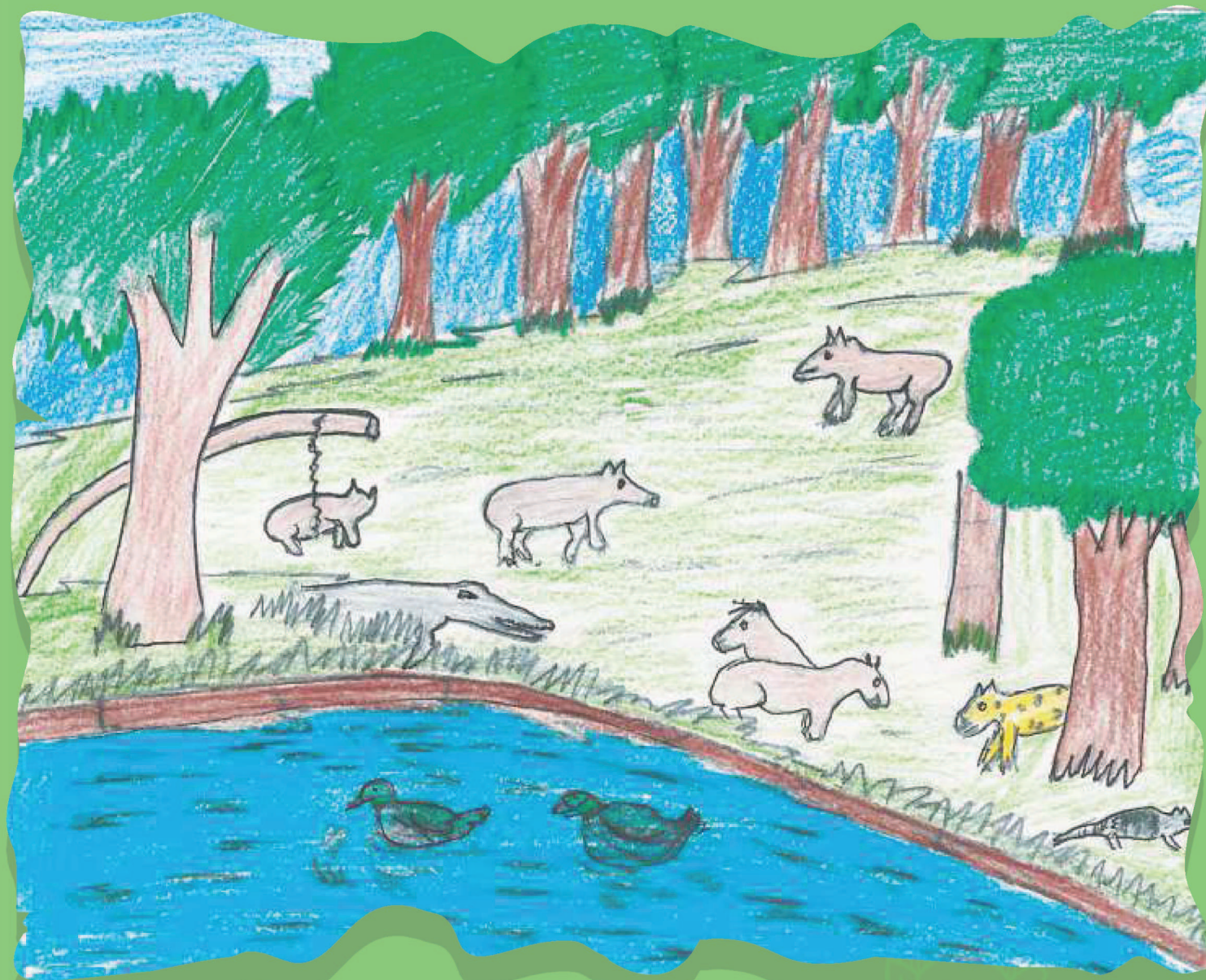

TEKOTEVĚ ŇAÑANGAREKO UMI
KA'AGUÝPE OĨ VA'E REHE.
ÑAMOMBA'E GUASU VA'ERÃ UMI
OĨVA GUYTERI KA'AGUY ŇANDE REKOHÁPE.

KA'AGUY GUASU

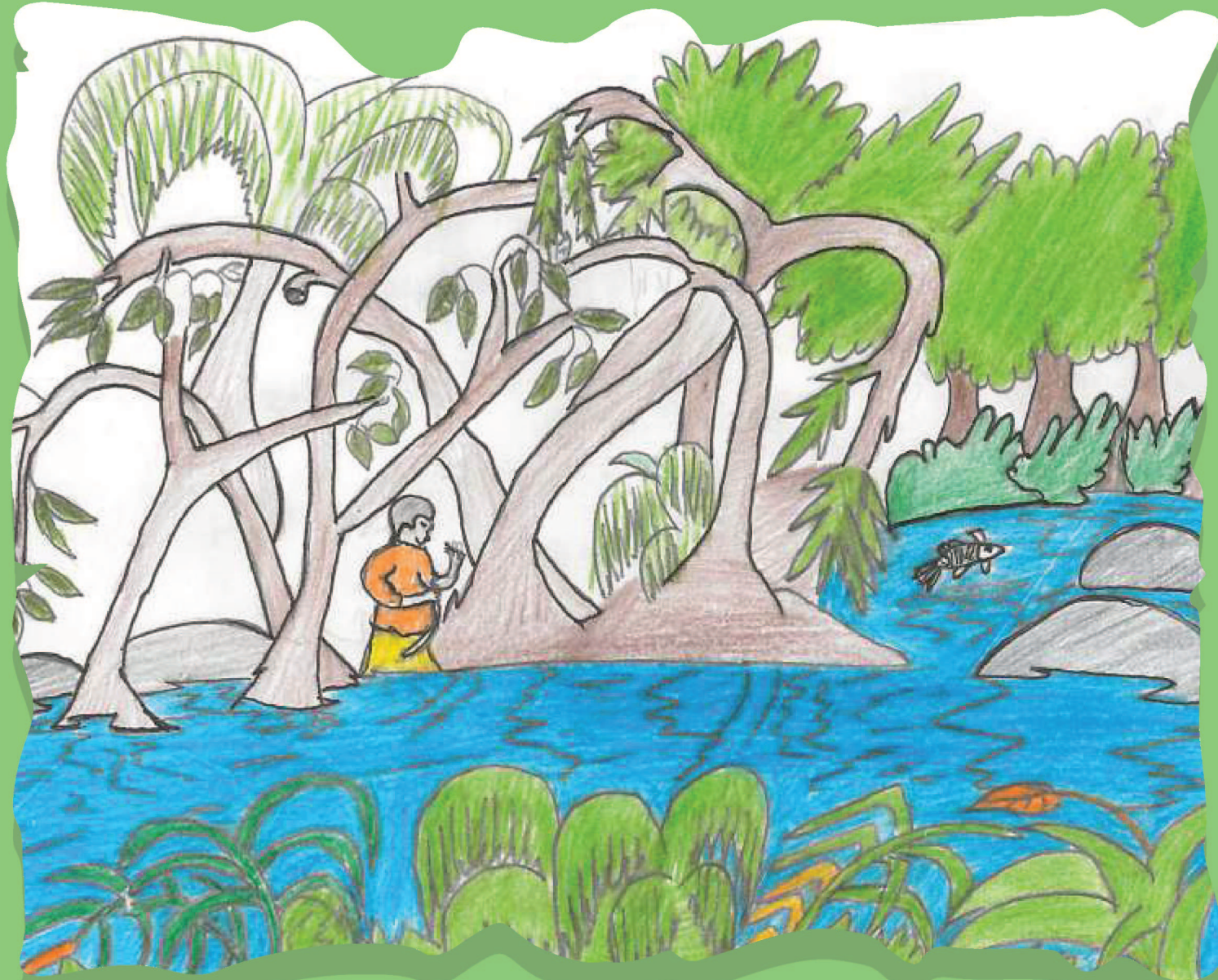
YMA ŇANDE REKOHÁPE, OĨ VA'EKUE KA'AGUY HŨ, KA'ATĨ, ŇU HA
ETÉRO. UPÉPE OĨ VA'EKUE OPAICHAGUA YVYRA, MYMBA, POHÃ
ŇANA, YVA HA YSYRY POTĨ.

KA'AGUY HŨRE OĨ VA'EKUE YVYRARO,
TAJY MOROTĪ, TAJY PYTĀ, TAJY HŨ, YARY, KA'I KAYGUA,
YRUNDE'Y, YVYRA PYTĀ, KURUPA'YITA, JATAYVA,
YVA, GUASU HA OPAICHAGUAVE.

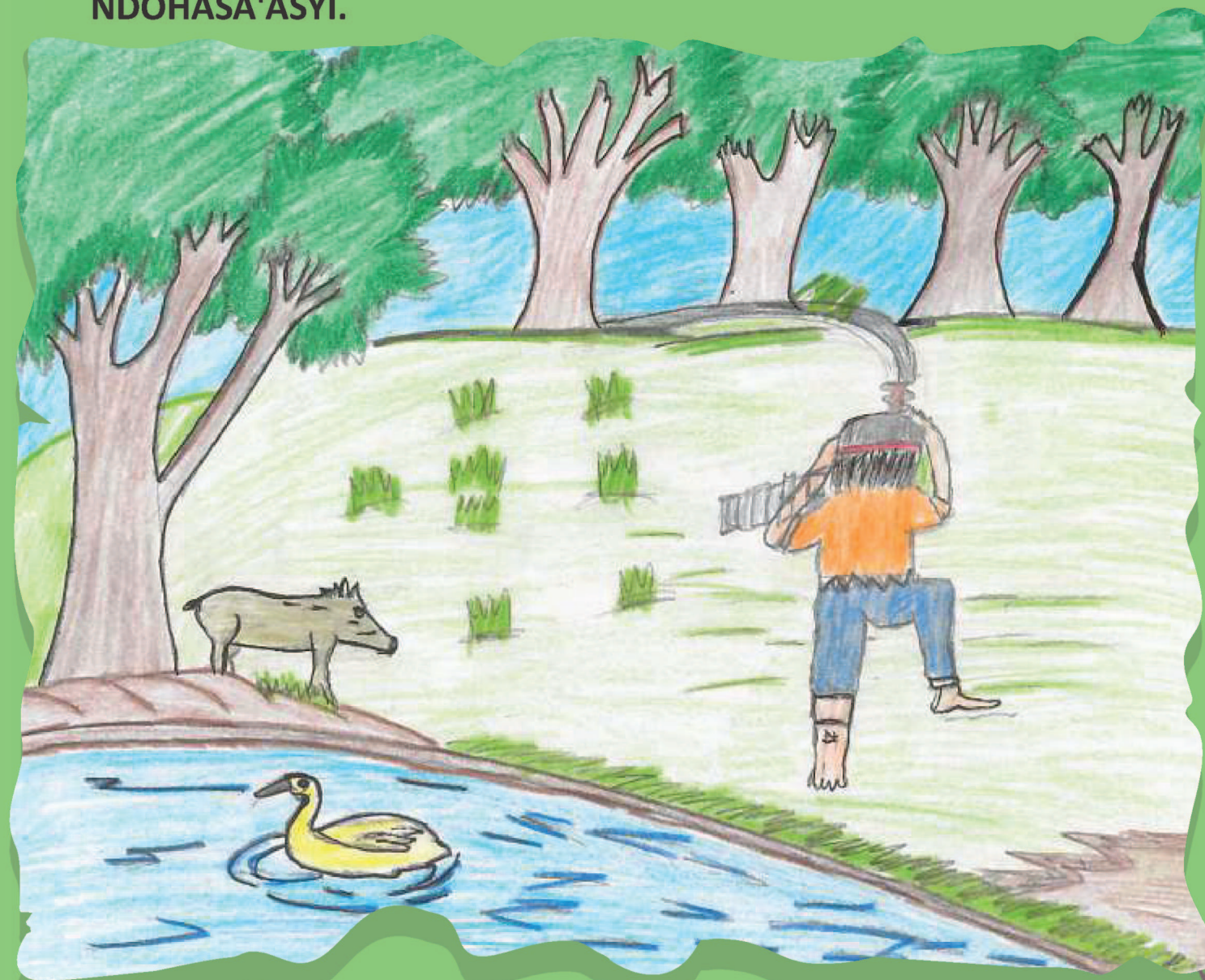
KA'ATĪ HA ÑÚPE KATU OĨ TAJY SA'YJU, KA'A, KURUPA'YRĀ, TATARĒ,
ARATIKU, PAKURI, GUAPOROITY, ARASA HA OPAICHAGUAVE.
ETÉRORE OĨ KA'AVERA, PORORÓKA, YRUKURĀ, KURUPIKA'Y,
ĜUACHINI'Ā, KAPIYVAPO, KA'I KYSE HA OPAMBA'EVE.

KA'AGUÝRE YMA HETA VA'EKUE OĨ MYMBA KUÉRA: KAPIYVA, KAGUARE, MBOREVI, TATU, JAGUARETE, TAPITI, AKUTI, AKUTIPÁY, GUASU, KURE'I, TAÑYKATĪ, KA'I, KARAJA, KUATI, KŪI'Ī, TEJUPARA, GUA'A, JAKU, OPAICHAGUAVE GUYRA, AVEI YSYRÝRE HETA OĨ PIRA HA OPAMBA'ETE MYMBA KUÉRA YPEGUA.

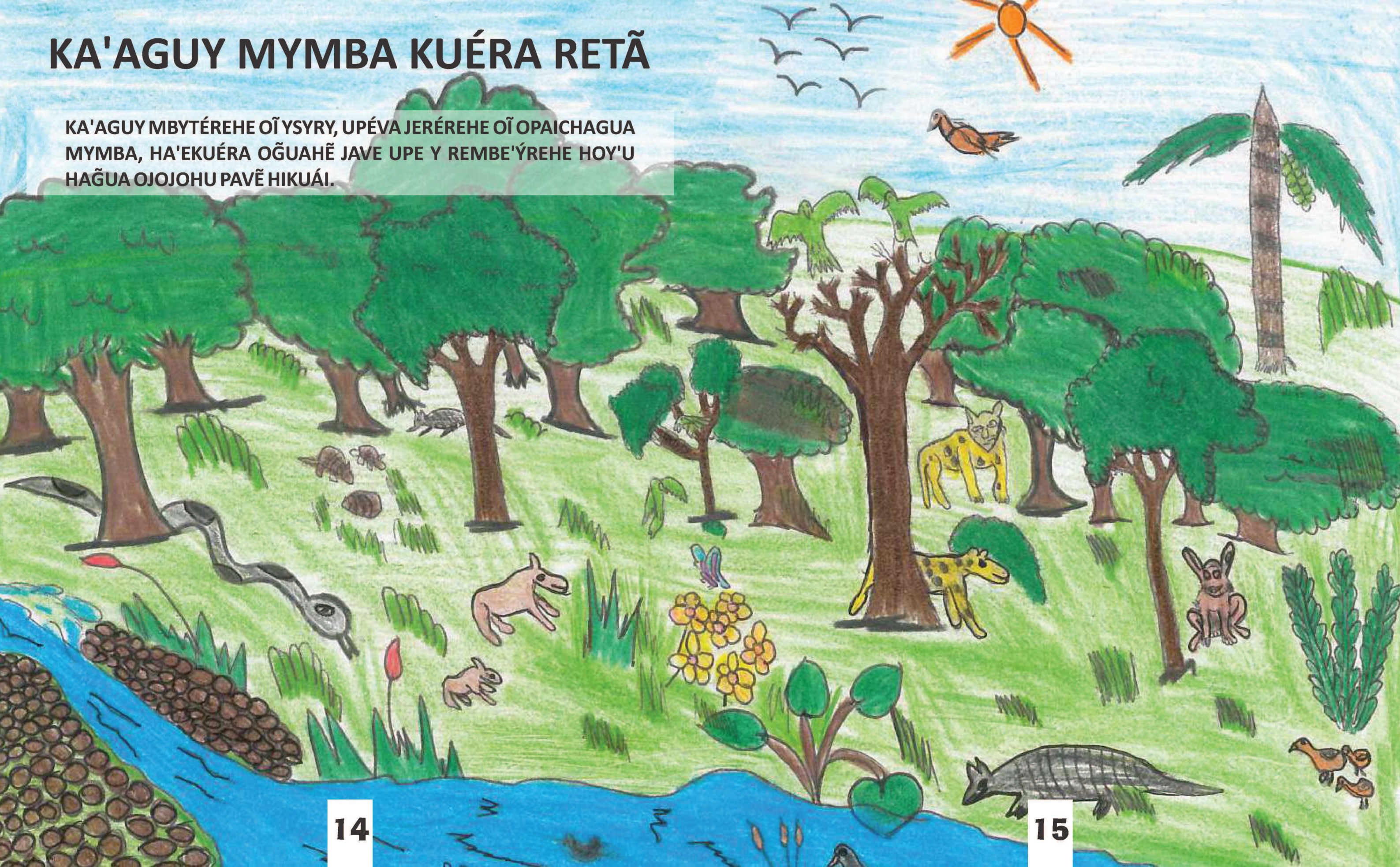

UPÉAGUI YMA TE'ÝI KUÉRA HETA OGUEREKO OPAICHAGUA IJEPOREKARÃ. KA'AGUÝRE OJAPO ÑUHÃ OIPYHY HAĞUA MYMBA KUÉRA, AVEI OIPORU HU'Y OÑYVÕ HAĞUA MYMBA OVEVÉA HA YVÝRE OIKÓVA. OIPYHY AVE YVA AJU, POHÃ ÑANA HA TEMBIPORURÃ. UPÉAGUI YMAGUARE TE'ÝI KUÉRA NDOHASA'ASÝI.

KA'AGUY MYMBA KUÉRA RETÃ

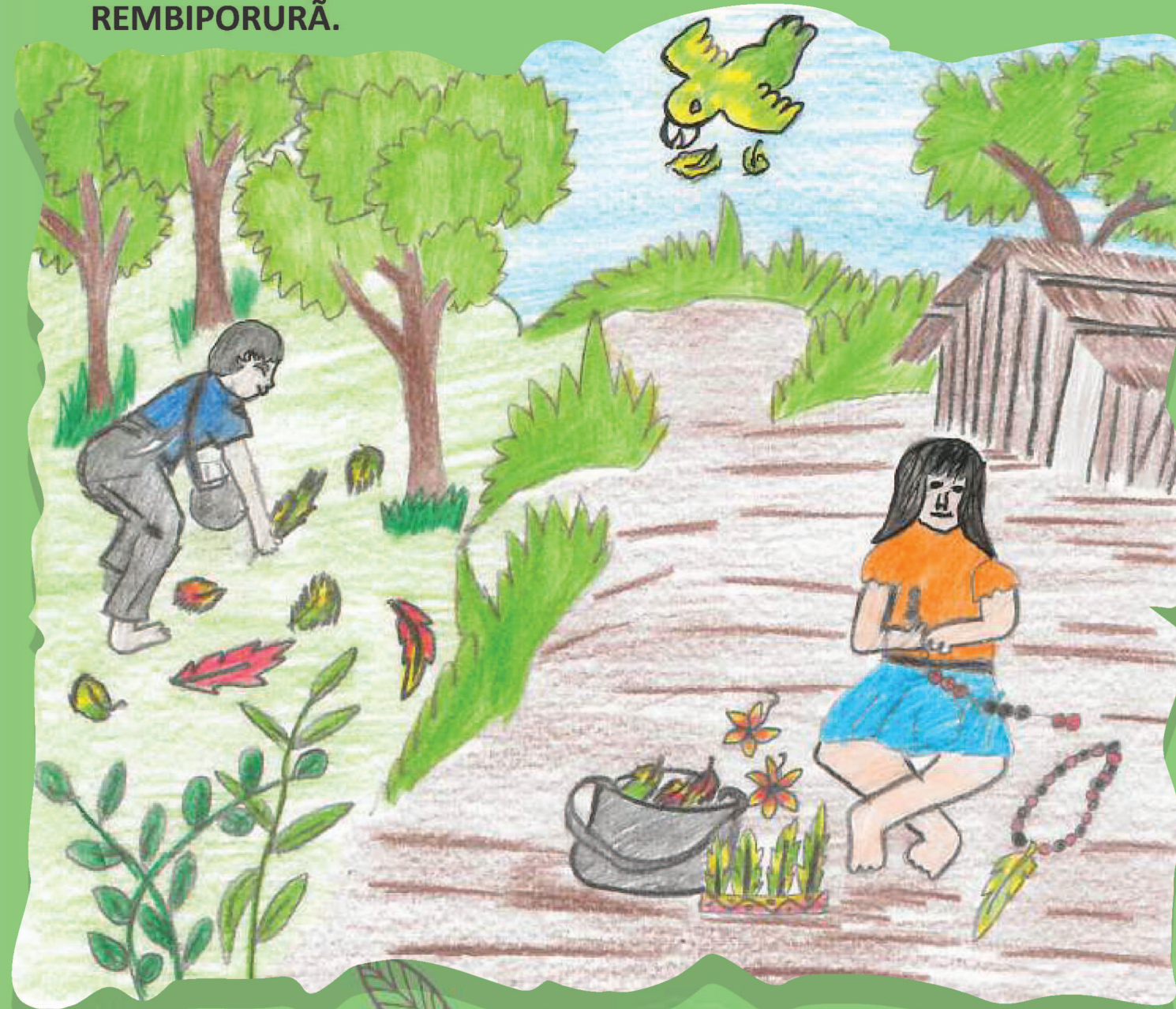
KA'AGUY MBYTÉREHE OĨ YSRY, UPÉVA JERÉREHE OĨ OPAICHAGUA MYMBA, HA'EKUÉRA OĞUAHĔ JAVE UPE Y REMBE'ÝREHE HOY'U HAĞUA OJOJOHU PAVĔ HIKUÁI.

UPÉPE OĨ YPE SAITE, PIRA, KAPIYVA, JAGUARETE, TATU, MBÓI,
YNAMBU HA OPAICHAGUAITE GUYRA KUÉRA. UPÉPE OYV'A JOA
HIKUÁI, GUA'A PYTÃ HA PARAKÁU KATU OVEVE OIKO PE YVATE
OGUEJYSE AVE HOY'U HAĞUA.

ÑAMOĨ KATU OMONO'Ō GUA'A HA PARAKÁU RAGUE HO'A
VA'EKUE YVÝPE, OGUERAHÁTA JARÍPE OJAPO HAĞUA JEGUAKA,
PO'Y, JEHASAHA, KU'AKUAHA HA NAMICHÃI IPEHĚNGUE
REMBIPORURÃ.

MYMBA KUÉRA OJOJOHUPA

ÑANDU OHEKA JAVE HEMBI'URÃ, IJYUHÉI MARAMO OHO HOY'U HAĞUA, UPE JAVE OJOJOHUPA HIKUÁI PE YREMBE'ÝRE. OJOHU TATU, CHIRINO HA KURE'ÍPE. UPÉPE HIKUÁI HOY'U, OJAHU HA OVY'APAVĒ OÑONDIVE.

UPERIRE ÑANDU OSĒ JEVY OHO OGUATA
ÑU REHE, OHEKÁVO HEMBI'URÃ.

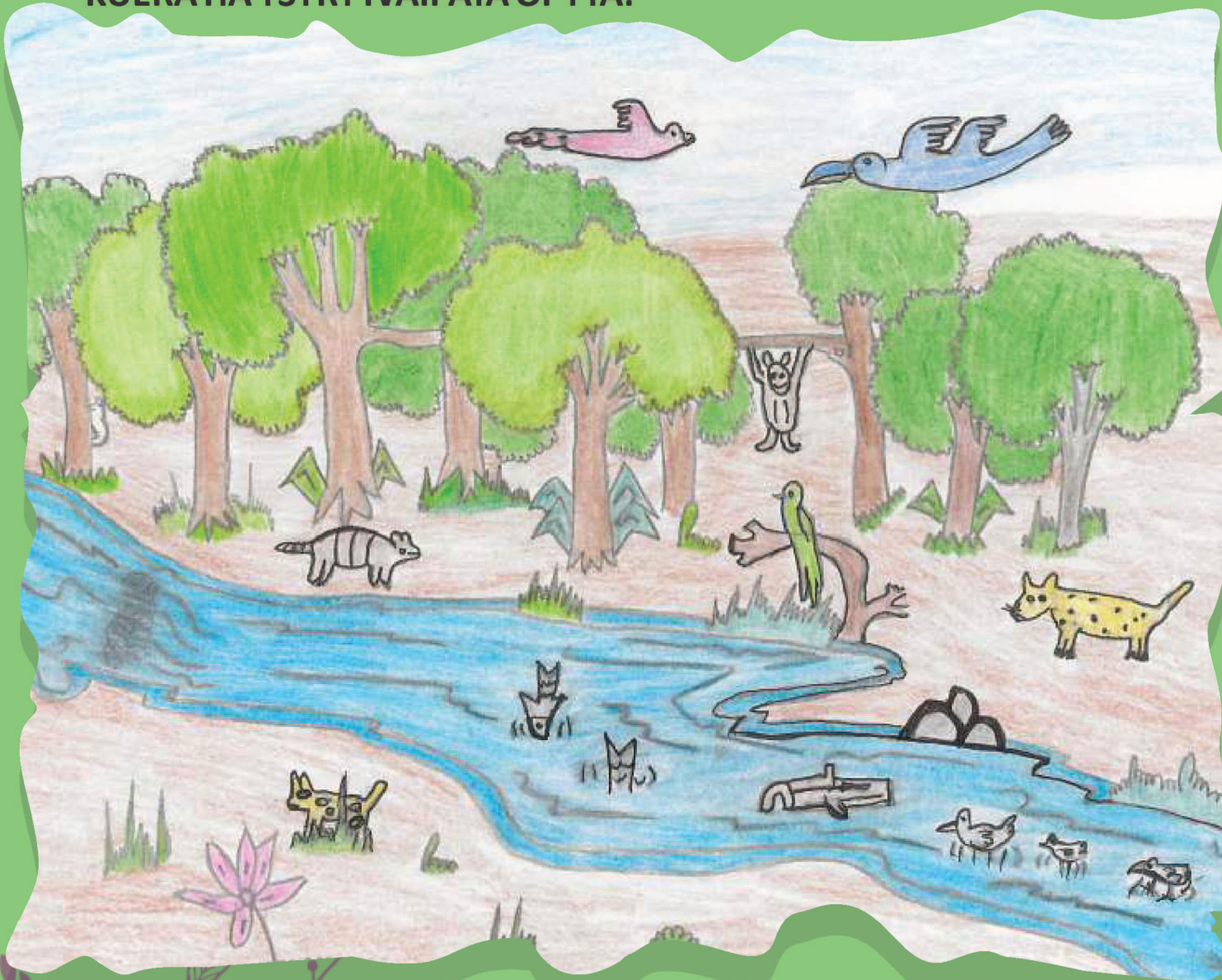
GUA'A RETÃ

KA'AGUY MBYTÉREHE OĨ YSYRY, UPÉVA JERÉREHE OĨ OPAICHAGUA MYMBA, HA'EKUÉRA OĞUAHĔ JAVE UPE Y REMBE'ÝREHE HOY'U HAĞUA OJOJOHU PAVĔ HIKUÁI.

KA'I OIPO'O YVA

UPÉAGUI ÑAÑANGAREKO VA'ERÃ KA'AGUÝREHE, ANI HAĞUÁICHA ÁNGA OPA ÑANDE HEGUI.

NAÑAÑANGAREKÓIRAMO OPAICHAGUA ETE OĨVA KA'AGUY REHE IKATU OPA, POHÃ ÑANA, YVA MATA, YVYRA PORÃ, MYMBA KUÉRA HA YSYRY IVAIPÁTA OPYTA.

OPAICHAGUA KA'I OIKO KA'AGUY GUASÚRE. AVEI HA'EKUÉRA OVY'A YVYRA RAKÃREHE, ÑEMBYSARÁI HÁPE VA'ECHA OIKO HO'U HAĞUA YVA AJU.

HA OĨ VA'ERÃ PETEĨ IÑAKÃ HATÃVÉVA IJAPYTÉPE KUÉRA. UPÉVA
OHECHA JAVE YVA AJU YVATE, OJUPI ÑEMBYSARÁI HÁPE OIPO'O
HO'U HA OÑAPYTĨ HUGUÁI YVYRA RAKÃ REHE OÑEMOTYMŌI
HAĞUA HO'U HÁPE.

AVEI KA'I ITA'YRA'ÍVA OHECHÁRAMO YVA AJU HA'E
OIPO'O HO'U HA OGUERAHA ITA'ÝRAPE.

TATU KUÉRA REKUATY

TATU OIKO KA'AGUÝRE, MOMBYRY OHO OGUATA OKARU HAĞUA.
UPÉPE OIKO TATU HŨ, TATU GUASU, TATU RUGUÁI HU'Ũ HA TATU
POJU.

TATU KUÉRA OIKOKUAA ARAKUE, AVA OMARIKA HATÝPE, PYHARE
PYTE MANTE OSÊ OKARU HAĞUA.

UPÉICHA HÁPE AVA OJAPO MONDE OIPYHY HAĞUA TATÚPE.
HA HE'I:

– CHE JAGUA NAIÑAKUÃVÉIMA HA NAHÃIVÉIMA OMARIKA
HAĞUA.

GUA'A HA PARAKÁU

PETEĨ PYHAREVÉPE GUA'A HA PARAKÁU OJOJHU HIKUÁI YVA RAKÃ REHE.

GUA'A OPORANDU PARAKÁUPE:

– TYVASA HETÁMAPA REJOHU YVA AJU?

PARAKÁU KATU OMBOHOVÁI HE'ÍVO:
– NDAHETAVÉIMA OĨ YVA AJU KO'ÁRUPI!

UMI PEHĚGUE KUÉRA, OHAPY HA OITY ETEREÍGUI YVYRA KUÉRA
TEKOHAPĚGUA.

MBA'ÉIKO JAJAPÓTA? JA'U MBA'E KO YVA OĨMÍVA, JAIKOVE HAĞUA.

UPÉPE OÑOMONGETA HIKUÁI OPAMBA'E REHE.

GUA'A HE'I PARAKÁUPE:

– TE'YI KUÉRA OÑEMBOSARÁI ETEREÍGUI UMI KA'AROVAPÝRE, YVY, ÝRE HA ÑANDE REHE.

UPÉAGUI TEKOTEVĚ JAHA MOMBYRY JAJEPOREKA ÑANE REMBI'URÃ REHE. UPÉICHA GUA'A HA PARAKÁU OÑOMONGETA OJEPY'APÝVO HENONDERÃ KUÉRA REHE.

CHIPOKA'Y

CHIPOKA'Y MYMBA ÑARÕ OIKÓVA KA'AGUY REHE. HA'E
OGUATÁVA MOMBYRY.
UPÉICHA JAVE IKANE'ÕGUA HAĞUA, OJUPI YVYRA RAKĀMBÝPE,
AVEI UPÉPE OIPIARÕ OĨ HEMBI'URĀ REHE.

UPÉICHA HÁGUINTE OHECHA PETEĨ
GUASU OU OIKO HÍNA ÑÚRE.

CHIPOKA'Y KATU OÑEMOĨ PORĀVE OPO
HAĞUA GUASU REHE.
UPE JAVETE OPĔ YVYRA RAKĀ HESEVE
HATĀITE HO'A YVÝPE.

**GUASU KATU OHECHAMARAMO MBA'ÉPA
OJEHÚVA HETAITE OPUKA.
HA PYA'EITE OÑERÕPE KA'AGUY REMBE'Y REHE OHO.**

**CHIPOKA'Y KATU OPU'Ã PYA'E PORÃ, OJETYVYRO HA
IPOCHY ETE OPYTA.**

JAGUARETE HA JAGUA

KA'AGUY GUASÚRE OJOJHU JAGUARETE HA JAGUA. JAGUARETE
HE'I:

– MBA'E NDE REJAPO KO'ÁPE?

JAGUA OMBOHOVÁI HA HE'I:

– AMARIKA HÍNA KO'ÁPE!

– MBA'ÉREIKO EREMARIKA KO CHE REKOHÁPE?

– HE'I JAGUARETE JAGUÁPE.

UPEMARAMO JAGUA OMBOHOVÁI JEY ICHUPE:

– CHE NDAJÚI NE RENDÁPE! NDE NDAHA'ÉI KA'AGUY JÁRA!

HA NDAKYHYJÉI NDEHEGUI.

JAGUARETE IPOCHY, OPOSÉMA VOI HESE HA HA'E HE'I JEY
JAGUÁPE:

– TEREHO JEY KATU! ANI EREJUVE! EREJU JEVÝNTE RAMO, HO'A
VAÍTA NDÉVE.

UPEMARAMO, JAGUA OJEVY JEY OHO HAPYKUERE KOTÝO.

JAGUARETE HA GUASU

JAGUARETE IVARE'A ETEREÍMA RAMO OGUATA OIKO
KA'AGUY REMBE'ÝRE OJEPOREKA HEMBI'URÃ REHE.

OJEHESAREKO OĨ JAVE HEMBI'URÃRE, OHECHA PETEĨ GUASU.
UPEMARAMO OÑEMBOKARAPE OHO HA OÑEPYRŨ OMOÑA
GUASÚPE.

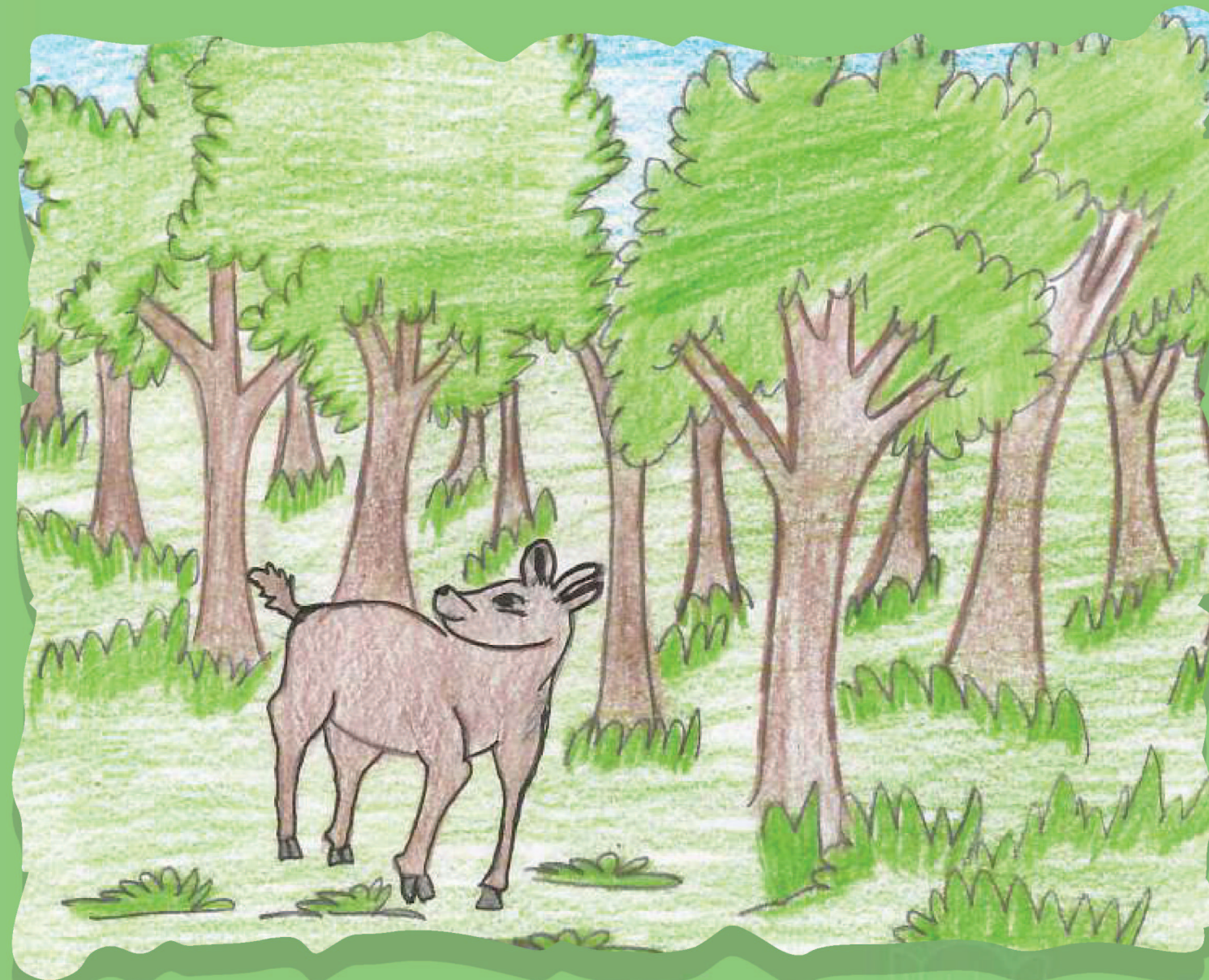
HA GUASU KATU IPYA'EVE,
OSË OÑANI OHO.

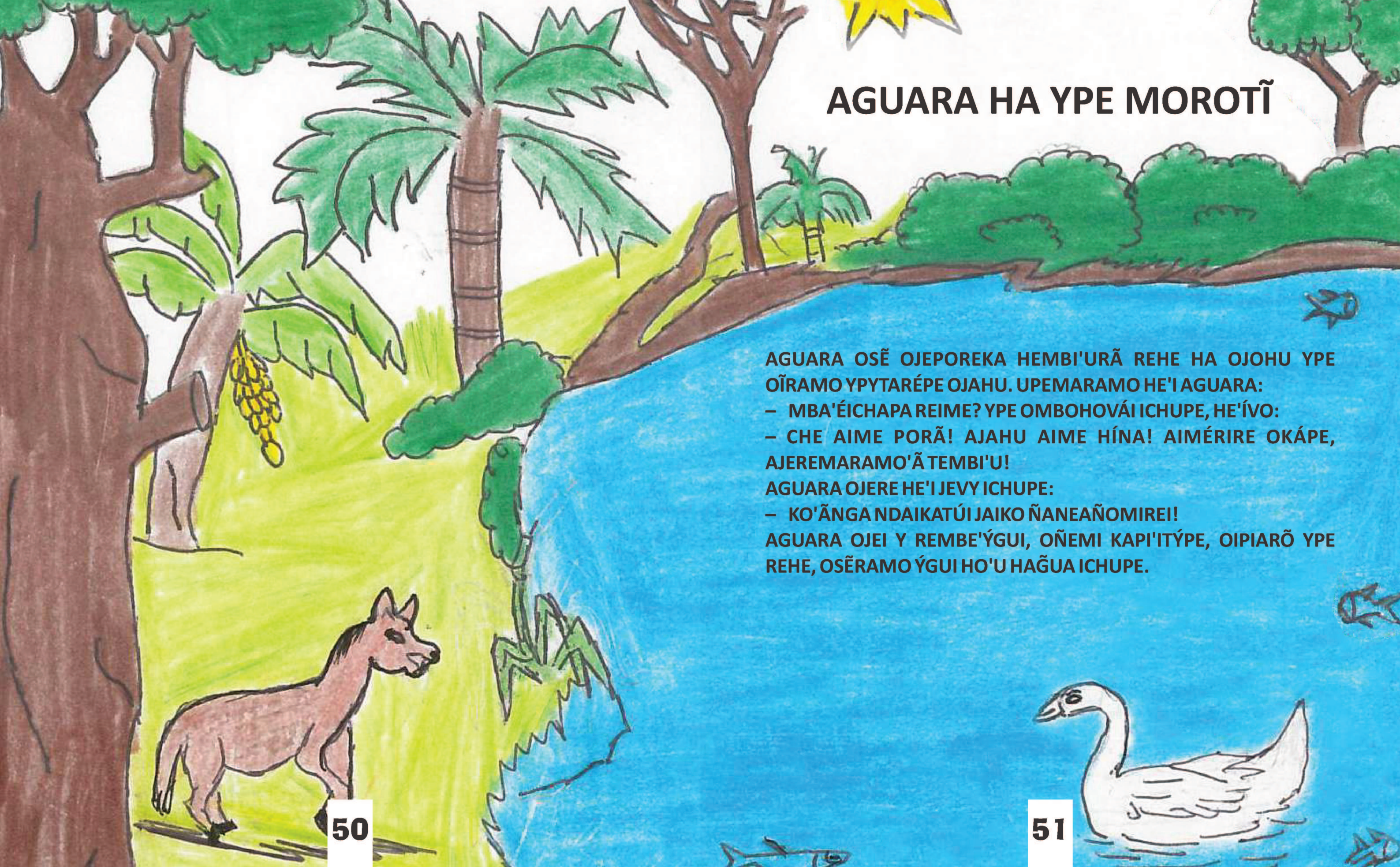

OIKE KA'AGUY PA'ÛRUPÍ OÑEMOKAÑY HA
OMBOTAVYPA JAGUARETÉPE.

JAGUARETE IKANE'Ō OPYTA IPOCHY REHEVE
NDOIPYHÝIGUI GUASÚPE.

AGUARA HA YPE MOROTĪ

AGUARA OSĔ OJEPOREKA HEMBI'URĀ REHE HA OJOHU YPE OĪRAMO YPYTARÉPE OJAHU. UPEMARAMO HE'I AGUARA:

- MBA'ÉICHAPA REIME? YPE OMBOHOVÁI ICHUPE, HE'ÍVO:
- CHE AIME PORĀ! AJAHU AIME HÍNA! AIMÉRIRE OKÁPE, AJEREMARAMO'Ā TEMBI'U!

AGUARA OJERE HE'I JEVY ICHUPE:

- KO'ĀNGA NDAIKATÚI JAIKO ÑANEÑOMIREI!

AGUARA OJEI Y REMBE'ÝGUI, OÑEMI KAPI'ITÝPE, OIPIARÕ YPE REHE, OSĔRAMO ÝGUI HO'U HAĞUA ICHUPE.

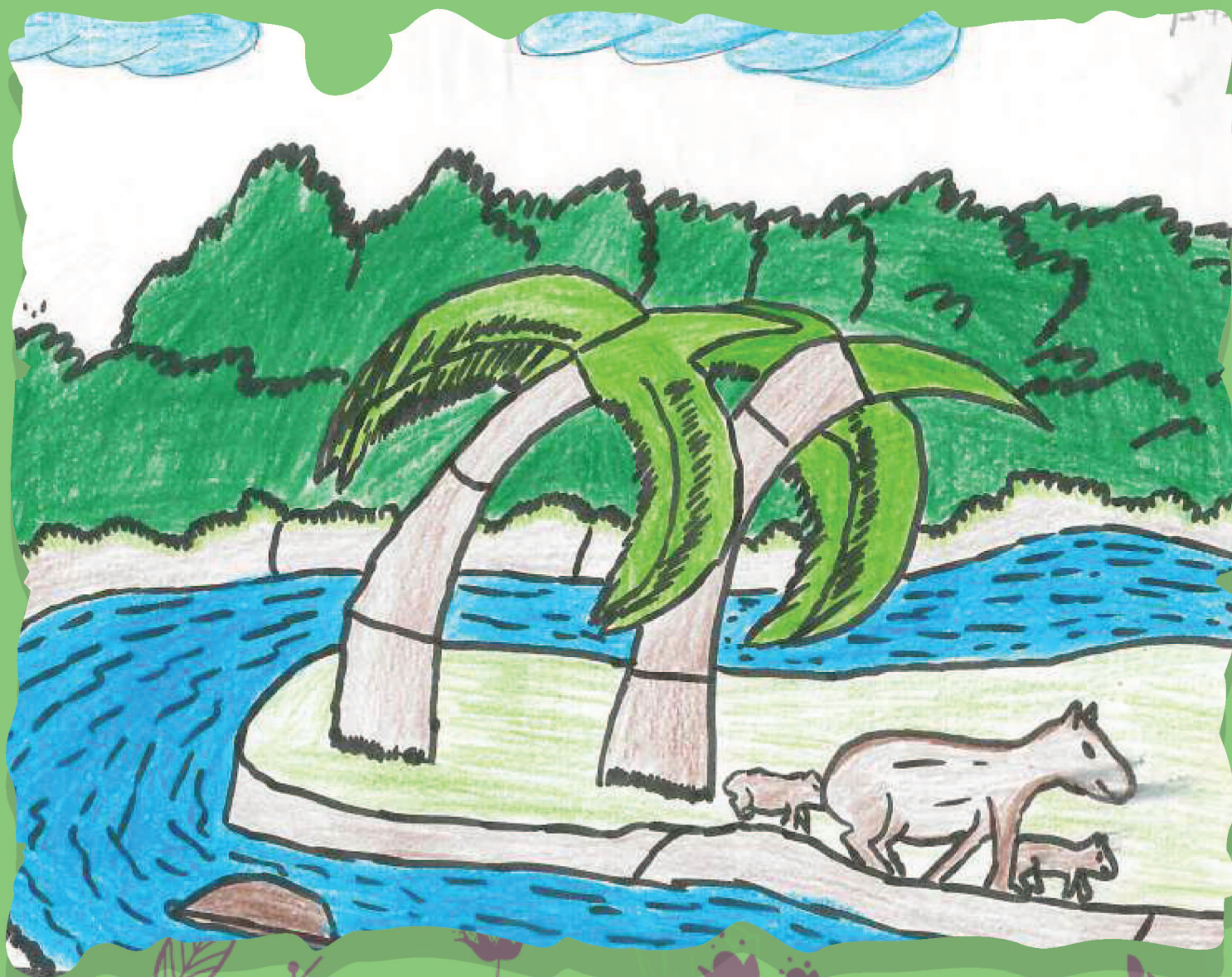
**YPE KATU NDAITAVÍ,
OSÊ HAĞUA Y REMBE'Y REHE.
AGUARA OPYTA IVARE'A REHEVE.
UPÉICHA ARAKA'E OJEHU HESE.**

KAPIYVA HA GUASU YVU REMBE'ÝPE

GUASU HA KAPIYVA OJOJHU YVU REMBE'ÝPE.
KAPIYVA HE'I GUASÚPE:
– MBA'ÉICHAPA REIME?
GUASU OMBOHOVÁI ICHUPE:

– KO'ÃNGA AIME PORÃ!
HAY'U Y POTĨ RESAKÃ PORÃ.

AVEI HA'U ÑANA ROKY PYAHU, NDAIPÓRI YTY YSYRY REHE,
HETA OĨ ÑANEREMBI'URÃ.
UPEMARAMO KAPIYVA HE'I:

– TEKOTEVĚ YVYPÓRA OPÁY, ANI HAĞUA OHEJA
OPA KA'AGUY ÑEMOĨMBY PYRE ÑANDEHEGUI.

OPÁRAMO ÑANDE HEGUI, JAHATAMANTE
AMBUE KA'AGUY REHE.
UPÉICHA OÑOMONGETA HIKUÁI PE YVU REMBE'ÝRE.

TAPITI HA GUYRA

TAPITI OIKO ÑANANDÝRE OHEKA HEMBI'URÃ
UMI AMBUE MYMBA NDIVE.

OJEPOREKA OIKO HÁPE, OJOHU HETA YVA AJU YVÝPE, UPE JAVE
OGUEJY AVEI GUYRA. HE'I TAPITÍPE:

– MBA'ÉICHAPA TYVASA? MBA'E REJAPO? TAPITI OMBOHOVÁI
ICHUPE:

– KO'ÃNGA AIME PORÃ HÍNA! EJU JA'U KO YVA AJU HE'Ë
PORÃITÉVA.

HO'UPA RIRE HYVYATĀMARAMO UMI MOKŌI
MYMBA OJE'ŌI OHÓVO HÓGA KUÉRAPE.

GUASU OPOROMBOTAVY KUAÁVA

OPÁMA KA'AGUY, MBÓI IVARE'APA. UPÉMARAMO OHO
OJEPOKÓI PETEĨ YVYRA HAKĀ OJERO'ÁVA REHE, OĨVA ÑU
MBYTÉPE HA HE'I IJEUPE:
– KO'ÁPE AHA'ARŌTA CHE REMBI'URĀ, KO'ÁRUPI OHASA VA'ERĀ
ITAVÝVA!

UPE JAVETE OU HÍNA GUASU,
OKARU KARU ÑANA MBYTÉRUPI OU,
OJEJAPO NDOHECHÁIVARAMO MBÓIPE.

MBÓI KATU OJEPOKÓI PORÃVE HA OIPYSO
IJAJÚRA OPO HAĞUACHAITE OĨ HÍNA.

JAVE GUASU HE'I ICHUPE:

– MA'ĔRÃIKO REIPYSO ETEREI NDE AJÚRA? NDE AJÚRA RASY MBA'ÉIKO?

MBÓI OIPYSO HÁGUI IJAJÚRA OMOMBYKYVE HA HE'I:

– AIPYSO CHE AJÚRA AHECHA PORÃVE HAĞUA MÁVAPA OÚVA.

UPEMARAMO GUASU HE'I JEVY:

– CHE RATĨ IPUKUETEREI, CHE AKÃ HEMÕI, AHE'ỸISE HÍNA KO YVYRA MÁTAREHE, HE'I OĞUAHĔVO YVYRAGUÝPE.

MBÓI OÑEMOMICHĨ HA OKYHYJE OPYTA. GUASU NIKO HE'ÍNTE OMONGYHYJESÉGUI MBÓIPE.

MBARAKAJA OKARU

MBARAKAJA HA'E MYMBA ÓGA PEGUA.

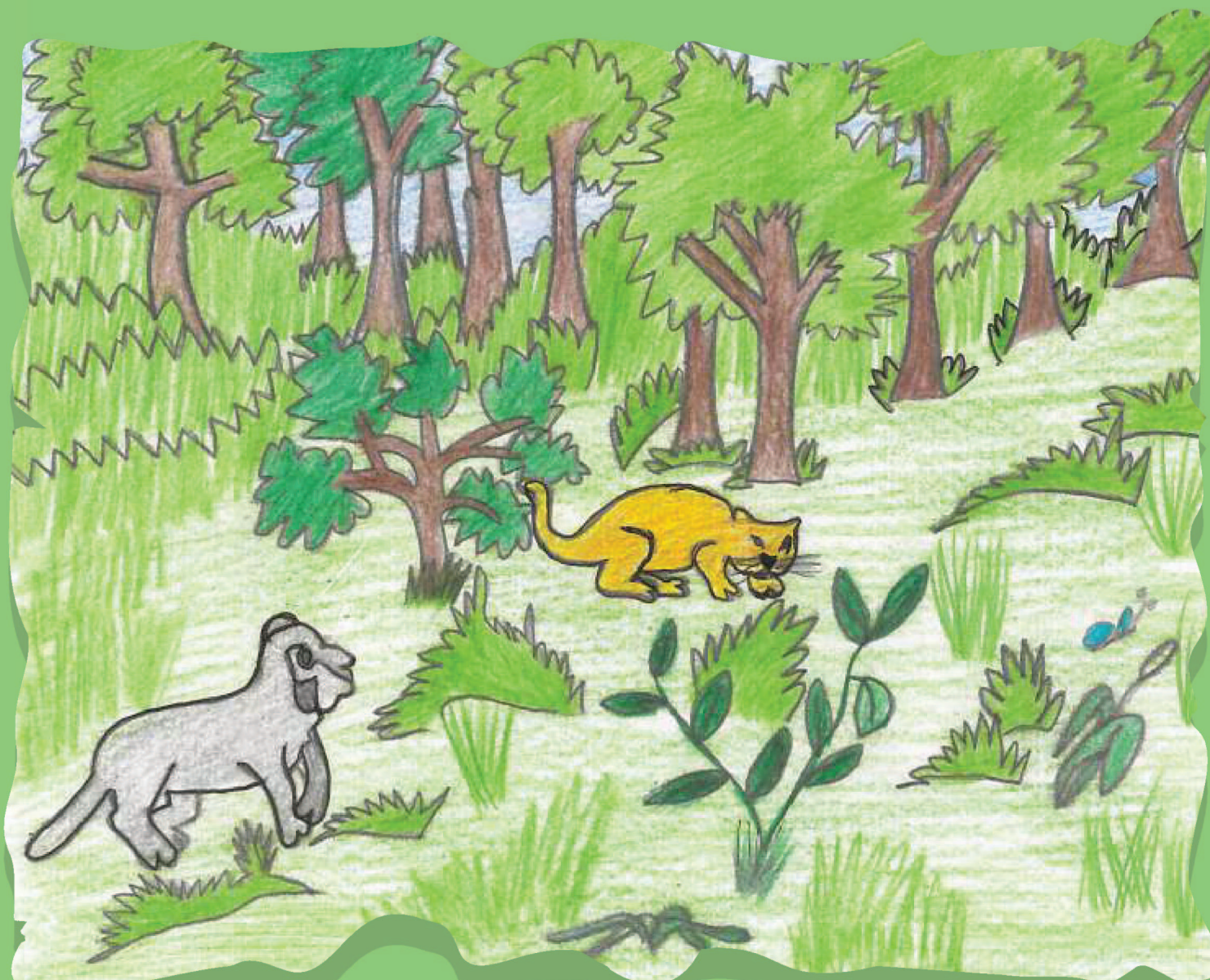
IVARE'A JAVE OSË OMARIKA.

OHO JAVE, OJUKA VA'E ANGUJA, APERE'A HA TAPITI.
AVEI HA'EKUÉRA IKATU OJUKA
OPAMBA'EVE MYMBA KA'AGUY.

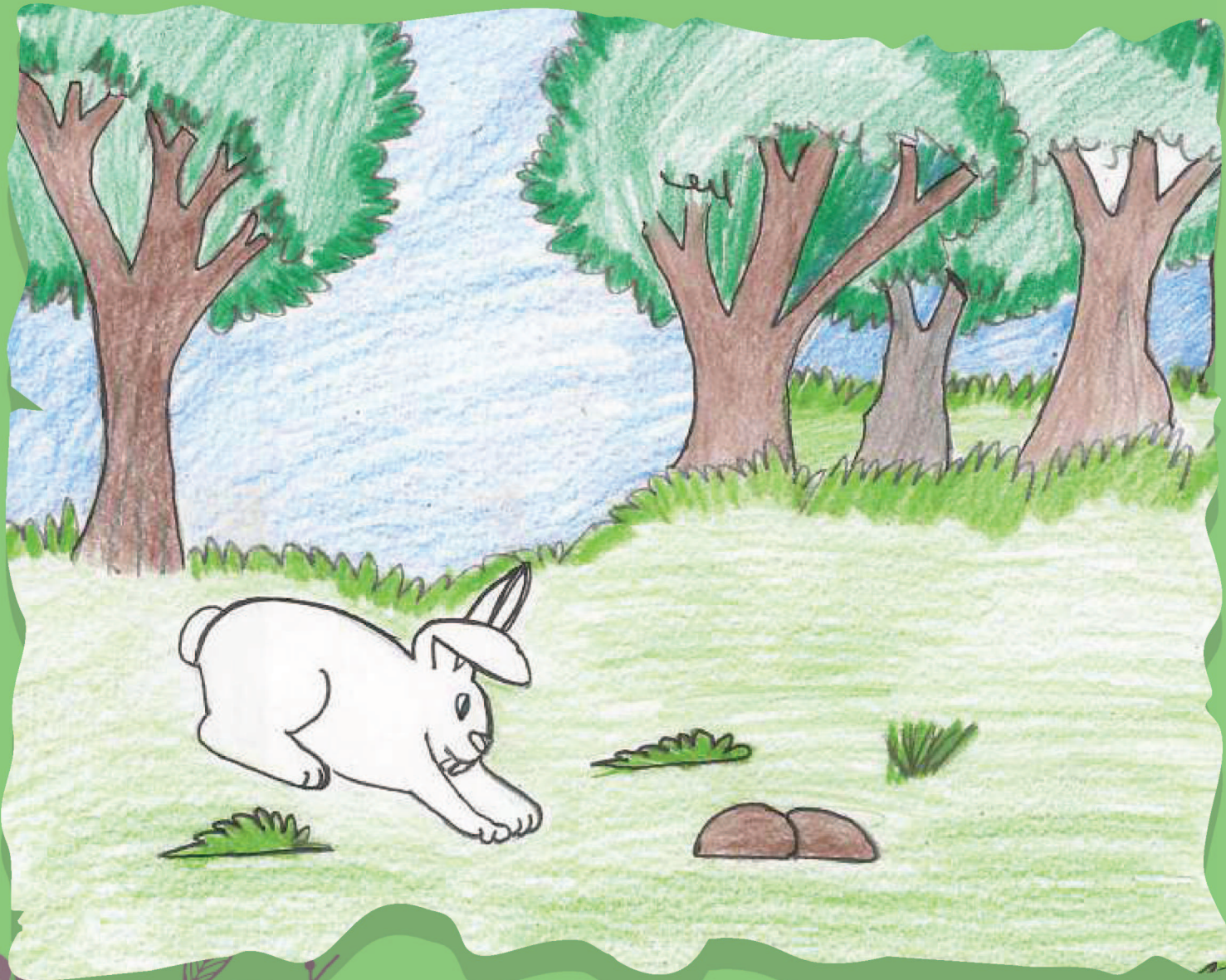

HA'E NDOKYHYJÉI AMBUEVE
MYMBA KUÉRA KA'AGUYPEGUÁGUI,
IKATU JAGUAGUIMI MANTE OKYHYJE,
OMOÑA ETEREÍGUI ICHUPE.

TAPITI OÑEMBYASYVA

KA'ARU PORÃ, TAPITI OSË HÓGAGUI OHO OHEKA HAĞUA
HEMBI'URÃ KA'AGUÝPE.
OGUAHË JAVE, OHECHA KA'AGUY MICHIMĨETÉMA OĨ.

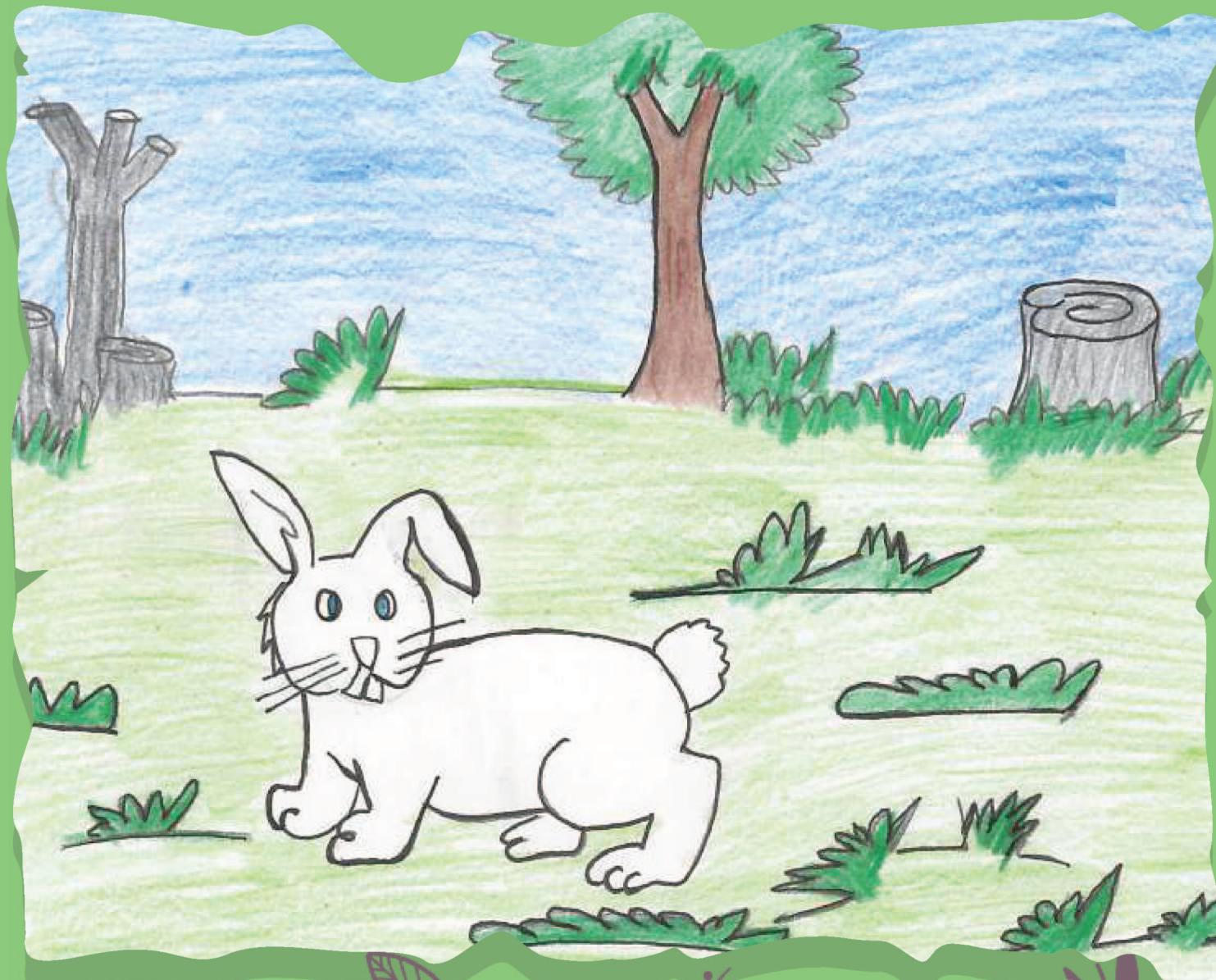
TAPITI OHEKA YVA AJU, NDOJOHÚIRY,
KAPI'IMANTE OHECHA.

HE'I IJEUPE, MAVAVÉA NOÑANGAREKÓIGUI KA'AGUÝRE,
UPÉAGUI IJETU'U JAJOHU HAĞUA TEMBI'U.

UPÉICHA TAPITI OÑEMBYASY OIKÓVO.

MYMBA KUÉRA KAPI'ITÝRE

UPÉAGUI TEKOTEVĚ ÑAÑANGAREKO UMI
YVYRA HEMBYMI VA'EKUE REHE.

YMA ARAKA'E HETA MYMBA KUÉRA OIKO KA'AGUÝRE.
KO'ÃNGA NDAIPORIVÉIMA KA'AGUY GUASU. UPÉAGUI MYMBA
KUÉRA KO'ÃNGA OIKO UMI KA'AGUY APU'AMÍRE HA
KAPI'ITÝRENTEMA.

KO'ĀVA MYMBA KUÉRA IKATU OJEJOHU UMÍRUPÍ:
GUA'A, JAGUARETE, TATU, KUATI, TUKÃ, KA'I,
KAGUARE HA AMBUEVE.

UPÉAGUI ÑAÑANGAREKO VA'ERÃ KA'AROVAPÝRE, IKATU
HAĞUAICHA OJEVY JEY UMI MYMBA KUÉRA OHOPA VA'EKUE
MOMBYRY HA AVEI YSYRY REHE, IKATU HAĞUA JEPOREKA
OPAICHAGUA PIRÁRE.

YSRY KA'AGUY RUPÍ

KA'AGUY MBYTE RUPÍ OHASA YSYRY PORÃ. UPÉPE OPAICHAGUA MYMBA OĜUAHĚ OIPORU HAĜUA, AVEI YVYPÓRA. YSYRY HA KA'AGUY OIKOTEVĚ OJOEHE. Y OPAMBA'ÉPE IPORÃ, OIKOVÉVA GUIVE YVÝPE, YVYPÓRA, MYMBA KUÉRAPE, AVEI UMI TEMITŶME.

YVYPÓRA KUÉRA OIPORU Y OJOHÉI HAĜUA AO, TEMBIPORU, ÓGA RYEPY, JEJAHU HAĜUA HA OPAICHAGUAVE. UPÉAGUI ÑAÑANGAREKO PORÃ VA'ERÃ KA'AGUY REHE YSYRY IPOTĪ HAĜUA.

ÑE'ËNDY

AMARIKA = AMBARIKA; AJAPI; AÑYVÕ; OMARIKA; OMBARIKA; OJEPOREKA;
IJEPOREKARÃ, OJEHEKA HAËUA;
AMBUE = OTRO; OUTRO;
AMBUEVE = OPAICHAGUAVE; OTROVE (Esp.);
CHIPOKA'Y = JAGUARETE;
GUASU = CHUMBI;
IJETU'U = HASY, IDIFICIL (empr. Port., Esp.);
JEY = JEVY;
JOVA = JOA;
KA'AGUY HÛ = KA'AGUY YVATE;
KA'AROVAPY = KA'AROVAPÝRE, MEIO AMBIENTE (Port.);
KOTÝO = GOTÝO;
ÑANI = ORIPARA (empr. Port.=disparar); OKUA; OJEPYEJA;
NDAIKATÚI = IPELIRO (empr. Esp.), IVAI, MONGYHYJEHA;
NDOIPYHÝI = NDOJAGARRAI (empr. Port.);
OIPYSO = OITIRA;
OJE'ÓI = OSĚMA OHO, OIPYKÚI;
OJEHESAREKO = OMANGEA (emp. Esp.- “espiar”, “observar”), OIPIARÕ;
OJEPOKÓI = OJEAPAKUA JERE, OJELIA (empr. Esp. – “enliar”, “enrolar”);
OJOHU = OTOPA (empr. Esp. – “topar”, encontrar”), OÑOVAITĪ;
OJOJOHU = OJOTOPA, OÑOVAITĪ, OÑOQUAĪTĪ;
OJOJOHUPA = OJOTOPAPA;
OÑEMOTYMÕI = OÑEMOTYVÕI;
OÑEROPĚ = ORIPARA, OÑEROKONI;
PARAKÁU = LORITO, CHI'ÓRO;
TATU GUASU = TATU KARRÉTA (empr.), TATU CANASTRA;
TYVASA = KÕPARE (empr. Esp.);
UPÉAGUI = UPÉVAGUI;
YARY = SEYRO (“cedro”);
YVYPÓRA = TE'ÝI, AVA, HÉNTE/KÉNTE (empr.“gente”);
YVYRARO = PERÓVA.

A OBRA KA'AROVAPY

A Aldeia Te'yikue, no município de Caarapó, possui uma área de 3.594 hectares, demarcada em 20 de novembro de 1924. Atualmente, estima-se a população em seis mil habitantes, com mais de 1.200 famílias, aproximadamente 1.600 estudantes no ensino fundamental na Escola Ñandejara Polo e em mais três extensões: Loide Bonfim Andrade, Saverá e Mbokaja.

A partir de 2012 iniciou-se o movimento das Retomadas dos Tekoha Tradicionais ao redor da aldeia Te'yikue, de onde fomos removidos na década de 1930. As novas aldeias são: Pindo Roky, Itagua, Te'yijusu, Tavyterã, Ñandéva, Guapo'y, Ñamõi Guaviray, Kunumi Vera e Jeroky Guasu.

Por meio deste livro, KA'AROVAPY, que faz parte do tema gerador ÑANDE REKOHATEE PETEĨHA e pertence à Coleção Saberes Indígenas na Escola, queremos contar um pouco sobre a mata, os córregos e os animais que ainda vivem na aldeia. Na visão dos Guarani e Kaiowá, a mata, os córregos e os animais têm seus guardiões. Por isso entendemos que esses conhecimentos devem ser fortalecidos, continuamente, fora da escola e também por meio dela. Descrevemos sobre a mata densa e sua diversidade, sobre os córregos que cortam o espaço da floresta e os tipos de animais que vivem neste território. Incluímos as frutas naturais, as plantas medicinais e os tipos de cipó que são usados para construção de casa. Também apresentamos a forma de caçar e os tipos de animais de caça, bem como os córregos que oferecem a pesca.

Reconhecemos que não descrevemos tudo sobre a concepção Guarani e Kaiowá a respeito destes conhecimentos, por que são muitos. Muitas dúvidas que surgirem nesta escrita deverão ser resolvidas com os mais velhos, através da oralidade, pois são pessoas especialistas nos conhecimentos sobre as riquezas naturais do nosso território. Esta escrita é fruto da pesquisa e do entendimento da própria comunidade Te'yikue.

ÑANDE REKOHATEE PETEĨHA

CONSELHO EDITORIAL

Adir Casaro Nascimento (UCDB)
Antônio Hilário Aguilera Urquiza (Rede MS)
Beatriz dos Santos Landa (UEMS)
Celia Regina do Carmo (UFMS)
Raquel Alves de Carvalho (UFGD)

COMITÊ EDITORIAL CONE SUL

Anari Felipe Nantes
Arnulfo Morinigo Caballero
Delfino Borvão
Elda Vasques
Lidio Cavanha Ramires
Maria de Lurdes Cáceres
Neimar Machado de Sousa
Sílvio Pires
Teodora de Souza (coordenadora)
Tomas Vera
Veronice Lovato Rossato

COLABORADORES COMITÊ EDITORIAL

Braulina Isnarde
Cajetano Vera
Celia Reginaldo Faustino
Claudemiro Lescano
Delfino Borvão
Cristiane Machado da Silva
Devanildo Ramires
Eliel Benites
Ivan Antonio Jorge
Izaque João
João Machado
Lidimara Francisco
Noemi Francisco
Rosa Sebastiana Colman
Rubens Rosario Pinheiro
Valdenir de Souza

EQUIPE TÉCNICA

Aldrin Cleyde da Cunha
Antonio Dari Ramos
Elaine da Silva Ladeia
Geni Roque Sobrinho Candado
Heiracles Mariano Dias Batista
Judite Stronzake
Lauriene Seraguza Olegario e Souza
Levi Marques Pereira
Maria Aparecida Mendes de Oliveira
Neimar Machado de Sousa
Olinda Siqueira Correa Viana
Oscar Frank Junior
Regiani Magalhães de Oliveira Yamazaki
Reginaldo Candado
Renata Lourenço
Rute Eliz Vargas Marques Stranieri
Vera Lucia Pael dos Santos

KA'AROVAPY

TEXTO

Katiana Barbosa de Carvalho
Braulina Isnarde Fernandes
Rosileide Barbosa de Carvalho
Renata Castellão

FONTES ORAIS

Memória coletiva do povo Guarani e Kaiowá

ILUSTRAÇÃO

Adriano Serrano	Jucélia Benites
Andreza Ramos Fernandes	Katiana Barbosa de Carvalho
Braulina Isnarde Fernandes	Lázaro Vera
Cilene Gonçalves	Lourença Isnarde
Edimar Araújo	Marileide da Silva
Emilly Vilhalva	Marilene Vilhalva
Eziquiel Oliveira	Roberta Serrano
Genildo Ramires	Rogério Vilhalva Mota
Gilbertan Riquelme	Sillene Cavalheiro Veron
Heliodoro Almeida	Tainara Castellão Ricardo
Isaias Lemes	Valdenio Martins Benites
Jakson Roa	Venildo Gonçalves
Joselina Isnarde	Zuleica Vilhalva
Josemar Benites	

REVISÃO DE TEXTO

Adriana Acosta	Flávio Vilhalva Freitas
Alexquison da Silva Cepre	Gislaine Aquino
Arlete Sarate	Lidiane Gonçalves
Catalina Rodrigues	Maidinho de Souza
Crispim Soares Martins	Orinto Benites Vera
Daiane Serrano	Renata Castellão
Devanildo Ramires	Risolenia Quinhone
Editon Marques Paim	Sara Benites Veron
Edson Escobar	Sillene Cavalheiro Veron
Elemir Soares Martins	Silvia Fernandes Paulo
Eliezer Benites	Valdir Vilhalva
Elizabete Benites Vilhalva	Vanildo Vera
Elizabete Fernandes	Zeni Lemes Ramires

REVISÃO FINAL

Lidio Cavanha Ramires
Anari Felipe Nantes
Veronice Lovato Rossato
Teodora de Souza

ORGANIZAÇÃO

Anari Felipe Nantes
Braulina Isnarde
Lidio Cavanha Ramires
Neimar Machado de Sousa
Teodora de Souza
Veronice Lovato Rossato

[illegible]

Impressão e acabamento:
Gráfica e Editora Tiposul
(67) 3424-5942
grafica@tiposul.com.br

Impresso em papel couché 120g/m² (miolo) e couché 250g/m² (capa)

[illegible]